

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Спроби реформ (1956—1964) *

Зміна пріоритетів в економічній політиці. У першому повоєнному десятиріччі компартійно-радянське керівництво найбільше піклувалося про розвиток базових галузей важкої індустрії, основним споживачем яких був воєнно-промисловий комплекс. Ці галузі дістали особливо широкого розвитку в Україні. У свою чергу, всередині воєнно-промислового комплексу головна увага приділялася створенню підприємств, які забезпечували конструкторську розробку і серійне виготовлення ядерної зброї та засобів її доставки.

Гонка озброєнь спричинила істотне прискорення розвитку воєнно-промислового комплексу і в країнах Заходу. Ще з останніх років війни у США і Великій Британії стали розгортатися нові галузі хімії, кольорової металургії, приладо- і машинобудування. Поява їх засвідчила початок науково-технічної революції. В міру поширення її на інші країни світове господарство стало набувати іншого вигляду. Рівень видобутку вугілля і виплавки сталі перестав бути основним показником економічної сили держав. Індустріальне суспільство стало перетворюватися на постіндустріальне.

У сталінські часи не надавалося великого значення новим тенденціям у розвитку світової економіки. Вирішивши проблеми, пов'язані з поділом влади, нове компартійно-радянське керівництво у 1954 р. звернуло на них увагу і поставило перед вченими завдання визначити місце, яке займав Радянський Союз за основними напрямками науково-технічної революції. Вчені проаналізували півтора десятка основних напрямів і виявили, що в усіх, за винятком одного-двох, СРСР відстає від країн-лідерів.

Проблема науково-технічної революції була поставлена, як політична, на розгляд пленуму Центрального комітету КПРС. В липні 1955 р. пленум ЦК заявив: "Ми стоїмо на порозі нової науково-технічної і промислової революції, яка далеко випереджає за своїм значенням промислові революції, пов'язані з появою пари і електрики".

Вираз "стоїмо на порозі" стосувався, звичайно ж, тільки Радянського Союзу. У високорозвинутих країнах Заходу науково-технічна революція вже ціле десятиріччя була реальністю.

Радянська командна економіка не мала внутрішніх стимулів для підвищення технічного рівня, але відзначалася величезними мобілізаційними властивостями. Для тих, хто нею керував, не існувало жодних утруднень у перерозподілі капіталовкладень на галузі, які вважалися пріоритетними. Трудність полягала в іншому: суспільство сподівалося, що держава, нарешті, зверне увагу на підвищення частки фонду споживання у національному доході. Після довгих десятиріч матеріальних нестатків люди бажали жити краще. У державної партії не залишалося аргументів, які б виправдовували наявність "тимчасових труднощів". Кошти на прискорений розвиток наукових досліджень і

Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1998. — № 2.

нових галузей промисловості треба було знаходити тільки шляхом перерозподілу фонду нагромадження.

Розв'язуючи проблему прискорення науково-технічного прогресу, М. Хрущов прийняв кілька принципових рішень, які визначили характер розвитку економіки на весь подальший період існування радянської влади.

По-перше, було скорочено фонд нагромадження, щоб забезпечити фінансовими ресурсами активну соціальну політику. По-друге, змінилися акценти в розвиткові оборонного потенціалу. Скорочення чисельного складу армії (на початку 60-х рр. офіцерський корпус зменшився на 200 тис. чоловік) дозволило спрямувати більше ресурсів на ракетно-ядерну зброю і пов'язану з нею космічну програму. По-третє, щоб не починати створення нових галузей "від нуля", було вирішено закуповувати новітню техніку за рубежем.

Зміщення акцентів на ракетно-ядерну зброю і космічну програму перевело гонку озброєнь переважно в цю площину. Наявність атомних і водневих бомб стала остаточним аргументом в поточній політиці. Тому зростає загроза загибелі людства в страхотливій війні. Запуском першого супутника у 1957 р. Радянський Союз показав, що він раніше від СІЛА завершив роботи по створенню міжконтинентальних ракет, здатних доставити ядерну зброю в будь-яку точку земної кулі.

Радянська воєнна промисловість розвивалася переважно в глибинних регіонах Росії. Лише окремі підприємства розміщувалися безпосередньо в Україні. Зокрема, у Дніпропетровську швидко розбудовувався найбільший в світі ракетобудівний комплекс з десятками тисяч науковців, інженерів, робітників.

Імпорт сучасного устаткування і технологій дав можливість Радянському Союзу подолати відставання від розвинутих держав у перспективних галузях промисловості. Разом з тим імпортна залежність від країн НАТО прив'язала СРСР до свого противника. Керівники НАТО ретельно стежили, щоб технічний рівень воєнно-промислового комплексу СРСР не зростає за рахунок імпоротної техніки і технології. Здебільшого це вдавалося. Але в добу М. Хрущова імпортна залежність ще не впадала у вічі. США поки що відставали у космічній програмі — "лакмусовому папірці" для визначення результативності ракетно-ядерної гонки. Навесні 1961 р. саме радянська ракета доставила на орбіту першого космонавта.

Децентралізація управління **промисловістю**. Найбільш резонансною реформою М. Хрущова в галузі економіки була радикальна децентралізація управління промисловістю. Намагаючись підвищити ефективність виробництва, він вирішив відмовитися від "прив'язки" майже кожного більш-менш великого підприємства до Москви, де розміщувалися галузеві центри управління — міністерства. Технічна неможливість врахувати з одного центру всі нюанси виробничого процесу була цілком очевидною.

У лютому 1957 р. пленум ЦК КПРС визнав необхідним ліквідувати більшість галузевих міністерств і організувати замість них територіальні ради народного господарства — раднаргоспи. Незабаром після цього Верховна Рада СРСР прийняла закон про ліквідацію 10 загальносоюзних і 15 союзно-республіканських міністерств. Замість них було створено 103 раднаргоспи, у тому числі в Україні — 11. У відання українських раднаргоспів перейшло 2,8 тис. підприємств, які виробляли абсолютну більшість промислової продукції республіки.

Найбільшими в Україні були Київський (5 областей, 8,5 млн. чол. населення), Харківський (3 області, 5,6 млн. чол.) і Львівський (4 області, 4,1 млн. чол.) раднаргоспи. Місцева політична еліта вперше дістала можливість контролювати економічний потенціал, за що була вдячна

ініціатору реформ. Різко підвищився престиж секретарів обкомів в областях, де розміщувалися ради народного господарства. Партійні бонзи інших областей почали закидати М. Хрущову прохання утворити у них окремі раднаргоспи. У травні 1960 р. президія Верховної Ради УРСР утворила ще три раднаргоспи — Кримський, Полтавський і Черкаський (у складі останнього — дві області: Черкаська і Кіровоградська).

Реформатори були переконані, що неефективність промисловості, її несприйнятливості до науково-технічного прогресу відійдуть у минуле, якщо централізоване керівництво замінити територіальним. Ситуація, однак, виявилася близькою до сюжету криловської байки "Квартет". Побудова управління промисловістю по горизонталі аніскільки не змінювала господарського механізму, який залишався неринковим. Як і раніше, підприємства не могли працювати самостійно, тому що ринку засобів виробництва не існувало. Кожний етап технологічного процесу був розписаний у виробничих планах, виконання яких контролювалося чиновниками. Різниця полягала тільки в тому, що вони розосередилися по всій країні, а не сиділи в одному центрі

Хрущов прорахував доцільність такої реформи як політик. Вона послаблювала позиції московської бюрократії, яка підтримувала суперників першого секретаря у президії ЦК КПРС. Відповідно їй посилювала позиції місцевих господарників, тісно пов'язаних з партійним апаратом, який перебував у жорсткій залежності від Хрущова.

Консерватори виступили проти реформи не тому, що вона не обіцяла реальних результатів. Вони відчули, що з їх рук вислизає економічна влада. Не випадково спроба державного перевороту сталася через місяць після прийняття Верховною Радою СРСР закону про децентралізацію управління промисловістю.

Суть директивного управління не змінилася з появою раднаргоспів, але якість його погіршилася. Планова економіка неминуче ставала більш хаотичною, коли одержувала командні імпульси не з одного, а з багатьох центрів. Тому через кілька років розпочався повзучий процес відновлення структур централізованого управління в іншій формі. Цей процес підтримувався Хрущовим, який вже встиг перетворитися на вождя. У своїй новій якості М. Хрущов не був зацікавлений у послабленні економічної влади цілком лояльних йому чиновників центральних відомств.

У 1960 р. в трьох найбільших республіках — Росії, Україні і Казахстані були утворені центральні раднаргоспи. Українська рада народного господарства керувала місцевими раднаргоспами, кількість яких на той час зросла до 14. Черговий етап концентрації управління відбувся наприкінці 1962 р. Число економічних районів у віданні Укруднаргоспу скоротилося до семи. Було утворено Раду народного господарства СРСР, яка мала контролювати виконання планів розвитку промисловості раднаргоспами всіх республік. Нарешті, в 1963 р. була утворена Вища рада народного господарства СРСР, покликана керувати усіма органами управління народним господарством: Раднаргоспом СРСР, Держпланом СРСР, Держбудом СРСР, комітетами, створеними замість ліквідованих міністерств. Система управління стала ще більш розгалуженою і забюрократизованою, ніж була до реформи.

Розвиток промисловості України. На тлі нескінченних організаційних перетрушувань результати розвитку української промисловості виглядали в добу Хрущова цілком добре. Україна вважалася пріоритетним регіоном для капітального будівництва. Темпи розвитку її промисловості перевищували середні по СРСР.

Кожна галузь промисловості за десятиріччя збагатилася новими потужностями. Зокрема, було здійснено будівництво ряду великих теплових електростанцій — Ворошиловградської, Миронівської, Придніпровської, Сімферопольської, Слов'янської, Старобешівської та ін. Дали

струм гідроелектростанції Дніпровського каскаду — Дніпродзержинська, Каховська і Кременчуцька.

Іntenсивно споруджувалися шахти в Донбасі. Були освоєні нові вугільні басейни — Львівсько-Волинський і Дніпровський буровугільний. Увійшли в експлуатацію потужні газові родовища — Радченківське в Полтавській і Шебелинське — в Харківській області. Після цього центр ваги у газовидобутку перемістився від західноукраїнських до східноукраїнських промислів. Швидко розгорталася мережа магістральних газопроводів.

Прискорено розбудовувався Криворізький залізрудний басейн. На розрізах металургійна сировина видобувалася найбільш економічним способом — відкритим. У 1955 р. став до ладу найбільший в Європі Південний гірничозбагачувальний комбінат.

За рівнем виробництва металургійної продукції на душу населення Україна випереджала високорозвинуті країни світу, хоч за якісними показниками виплавленого металу істотно поступалася їм. У республіці були збудовані унікальні за розмірами доменні печі і мартени. Капітальне будівництво відбувалося в цій галузі з урахуванням новітніх технологій. Коли виявилося, що конверторна сталь внаслідок докорінних удосконалень технологічного процесу почала переважати мартенівську за якісними показниками, спорудження мартенів у республіці припинилося (з 1962 р.). Натомість були закладені потужні киснево-конверторні цехи на "Криворіжсталі" та інших заводах.

Хімічна промисловість СРСР завжди була малорозвинутою. Б умовах науково-технічної революції це відставання стало особливо помітним і позначалося передусім на воєнно-промисловому комплексі. У травні 1958 р. на пленумі ЦК КПРС М. Хрущов поставив питання про прискорену хімізацію країни і добився виділення на створення "великої хімії" додаткових асигнувань.

На капітальне будівництво в хімічній промисловості України за 1959—1963 рр. було спрямовано в 1,5 раза більше коштів, ніж за попередні 40 років. Це дало можливість побудувати 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Цілком оновився за технічним рівнем найбільший в СРСР Лисичанський хімкомбінат, який виробляв мінеральні добрива і напівпродукти для багатьох підприємств галузі. Швидко розвивався Рубіжанський хімкомбінат — найбільше підприємство країни по виробництву барвників для текстильної промисловості, отрутохімікатів та гербїцидів. На Горлівському азотнотуковому заводі став до ладу комплекс цехів полістиролів різноманітного призначення.

Були збудовані і введені в дію чотири гіганти "великої хімії" — Роздольський гірничохімічний комбінат, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод. У середині 60-х рр. вони дали п'яту частину всієї валової продукції галузі.

Не менш динамічно зростала машинобудівна промисловість України. Було заново створено автомобілебудування, радіоелектроніку, виробництво обчислювальної техніки, виготовлення інструментів із застосуванням синтетичних алмазів. У Краматорську і Донецьку виникло виробництво досконалих надпотужних машин для гірничорудної промисловості. Створювані велетні давали змогу налагодити економічно вигідний видобуток корисних копалин відкритим способом на родовищах з глибиною залягання до 200—250 м. У Києві, Сумах, Мелітополі та інших центрах машинобудівної промисловості було налагоджено виробництво різноманітних агрегатів і машин для хімічної індустрії.

Традиційно розвинуте в республіці транспортне машинобудування розвивалося досить стабільно. З 1956 р. у Ворошиловграді і Харкові було налагоджено серійний випуск тепловозів. Наступного року випуск паровозів припинився, і незабаром питома вага паровозної тяги у за-

лізничних перевезеннях почала швидко скорочуватися. Завдяки застосуванню тепловозної і електровозної тяги залізниці щорічно економили десятки мільйонів тонн вугілля.

На Харківському авіазаводі було налагоджено серійний випуск першого в світі швидкісного турбореактивного пасажирського лайнера Ту-104. З 1960 р. завод розпочав випуск більш досконалого літака Ту-124, який використовувався на внутрішніх і міжнародних повітряних трасах. Київський авіазавод випускав турбогвинтовий літак Ан-24, який став найбільш поширеною машиною свого класу у пасажирських перевезеннях в СРСР.

Харчова і особливо легка промисловість у довоєнні часи була у республіці слаборозвинутою. Під час повоєнної відбудови збереглися в основному довоєнні структурні пропорції. З другої половини 50-х рр. капітальне будівництво в цих галузях прискорилося. Нове будівництво і реконструктивні роботи відбувалися частково з використанням імпортованого устаткування, переважно з країн РЕВ. Важка індустрія, яка завжди обслуговувала воєнно-промисловий комплекс і власні потреби, почала більшою мірою використовувати свої потужності для виробництва техніки, необхідної легкій і харчовій промисловості. Крім того, на підприємствах важкої індустрії вперше у широких масштабах стали вироблятися товари народного споживання. З цією метою на заводах, особливо в найбільш динамічній хімічній індустрії, споруджувалися спеціальні цехи.

Вплив аграрної політики М. Хрущова на сільське господарство України. У 20-х рр. четверо селян годували в Україні одного жителя міст, ще й хліб вивозився в Росію і за кордон. В наступні три десятиліття урбанізаційні процеси істотно скоротили чисельність селян. У середині 50-х рр. міське населення за чисельністю майже зрівнялося з сільським. Тобто кожний колгоспник мав годувати одного жителя міст.

Здавалося, що колгоспи могли б розв'язати продовольчу проблему, оскільки разом з ними в село прийшла машинна техніка. Однак вони залишалися найслабшою ланкою командної економіки. В міру того, як збільшувалася кількість міських споживачів сільськогосподарської продукції, вона ставала все більш дефіцитною.

Нарощувати продовольство можна було двома принципово різними шляхами: інтенсифікацією виробництва або розширенням посівних площ. Мабуть, М. Хрущов не покладав особливих надій на перший шлях, тобто на колгоспи. Він надав перевагу іншому — використанню капіталовкладень, запланованих для розширення виробництва сільськогосподарської продукції, насамперед освоєнню цілинних і перелогових земель Північного Казахстану, Сибіру, Алтаю і Південного Уралу.

Завдання освоєння мільйонів гектарів ніколи не ораної землі покладалося на існуючі регіони розвинутого землеробства. Вони повинні були дати людей і техніку. Найбільше ресурсів поглинув Казахстан. За 1954—1956 рр. сюди приїхали на постійну роботу понад 360 тис. механізаторів і спеціалістів, у тому числі з України — до 80 тис. Українські переселенці організували 54 радгоспи. Найбільший врожай на цілині було одержано у 1956 р. Тоді освоєні регіони дали половину заготовленого державою хліба.

Під час візиту в СІНА М. Хрущов побачив, як широко американські фермери використовують кукурудзу, особливо для згодовування худобі. Негайно після повернення він почав тиснути на партпарат, вимагаючи від нього розширення посівів кукурудзи навіть у регіонах, зовсім непридатних для цієї культури за кліматичними умовами. Наполегливість першого секретаря ЦК КПРС дала йому прізвисько "Микита-кукурудзник" і дезорганізувала зерновий баланс.

В Україні, однак, друга спроба привичаїти селян до кукурудзи (першу спробу зробив Х. Раковський в 1922—1923 рр.) увінчалася помірним успіхом. У 1961 р. колгоспи і радгоспи республіки виділили

3 млн. га кращих земель для "цариці полів". Оскільки хімічна промисловість стала виробляти в цей час істотно більше мінеральних добрив, було одержано непоганий урожай. Однак під час неврожаю (наприклад, у 1963 р.) збільшена питома вага кукурудзи у посівах оберталася тим, що худобу, як завжди, переводили на солому, а людей почали привчати до специфічного смаку хліба з великою домішкою кукурудзяного борошна.

"Кукурудзяна епопея" з усією переконливістю показувала, що аграрна політика компартійно-радянського керівництва залишалася суто волюнтаристською. Хрущов любив сільське господарство, щиро вважав, що він на ньому розуміється, і в його оточенні не знайшлося нікого, хто міг би його переконати у протилежному. Не покладаючись на свої знання, він звертався до вчених, але слухав лише тих, хто обіцяв йому негайний ефект. Пройдисвіт Т. Лисенко, з яким він познайомився у довоєнні роки в Україні, мав на нього величезний вплив.

Піднесення виробництва у сільському господарстві тривало п'ять років, доки держава вкладала в цю галузь великі кошти. Валовий збір зерна в Україні зріс за 1954–1958 рр. майже на 20 %, цукрових буряків — удвічі, виробництво м'яса — більш ніж у два рази, молока — втричі. Однак після 1958 р. сільське господарство пішло під ухил.

По-перше, честолюбні проекти прискороного розвитку промисловості, особливо хімічної, вимагали істотного перерозподілу капіталовкладень на шкоду сільському господарству. Держава-монополіст розв'язувала нелегкі проблеми бюджетної рівноваги випробуваним шляхом: підвищенням цін на запчастини, мінеральні добрива, комбікорм при заморожуванні цін на сільськогосподарську продукцію.

По-друге, Хрущов вирішив у травні 1958 р. продати колгоспам техніку МТС. Замість машинно-тракторних станцій утворювалися ремонтно-технічні станції (РТС), на які покладалися не лише ремонтні, а й постачальницькі функції. Колгоспи повинні були купувати у них нафтопродукти, хімікати, добрива, сільськогосподарську техніку. До кінця 1958 р. колгоспи України купили 108 тис. тракторів, 43 тис. зернових комбайнів, багато іншої техніки. Незважаючи на пільгові умови, викуп техніки та її експлуатація колосальним тягарем лягли на слабку економіку колгоспів.

По-третє, наприкінці 50-х рр. було здійснене нове укрупнення колгоспів. У 1960 р. в УРСР налічувалося 9634 колгоспи (проти 19295 в 1950 р.). Тепер найчастіше один колгосп охоплював кілька населених пунктів. Виникла проблема зміцнення центральних садиб колгоспів і ліквідації "неперспективних сіл". Відповідні заходи здійснювалися під контролем райкомів партії під демагогічними гаслами про зближення міста і села, ліквідацію істотних відмінностей між ними. Фактично ж вони вкрай несприятливо позначилися на економіці колгоспів і побуті селян. Крім окремих "маяків", яким штучно створювалися найсприятливіші умови, у колгоспів не було коштів для будівництва багатоквартирних житлових будинків, тим більше — спорудження водопроводу, каналізації, театрів, палаців культури тощо.

В аграрній політиці М. Хрущова завжди співіснували ідеологічна і прагматична тенденції. Найчастіше перемагала перша з них. Керуючись комуністичною доктриною, перший секретар ЦК КПРС прагнув відштовхнути колгоспників від присадибної ділянки, щоб вона не "заважала" їм працювати в громадському господарстві. Ще в 1955 р. розміри присадибних ділянок були скорочені удвоє.

Виступаючи у 1957 р. на пленумі ЦК Компартії України, Хрущов гостро поставив питання про добровільний продаж колгоспниками своїх корів та іншої худоби колгоспним тваринницьким фермам. Мовляв, навіть мати клопіт з худобою, коли можна одержувати молоко на трудові! Але не знайшлося таких колгоспниць, які побажали б добровільно

відмовитися від своєї корови і повірити, що колгоспна контора кожного дня випикуватиме їм наряди на молоко. Кампанія по вилученню корів, поки тривала, здійснювалася тільки засобами адміністративного тиску, як і в сталінські часи. Кількість корів у підсобних господарствах колгоспників України скоротилася за 1954–1964 рр. на 9 %, свиней — на 20 %, овець і кіз — на 53 %. Неколгоспникам взагалі заборонили тримати худобу ще в 1959 р. В результаті обсяг продукції, що надходила в базарну торгівлю, зменшився, а ціни — зросли. Від цього постраждали як міські споживачі, так і самі колгоспники.

У середині 1963 р. сільське господарство знову перетворилося на найслабшу ланку хронічно хворої радянської економіки. Посуха 1963 р. показала всю гостроту продовольчого становища: починалися труднощі з постачанням хліба населенню. Знову, як у 1946–1947 рр., за хлібом вирости довжелезні черги. На Україну були покладені високі зобов'язання щодо постачання зерна, які вона повністю не змогла виконати.

Монокультурна експлуатація цілинних земель призвела до великої ерозії останніх, внаслідок чого врожаї впали порівняно з першими роками освоєння на дві третини. Отже, цілина не виручила. Щоб запобігти голоду, радянський уряд змушений був закупити в США і Канаді більше 12 млн. тонн зерна вартістю в мільярд доларів. Країна потрапила у залежність від імпорту хліба, з якої вже не змогла вирватися.

Соціальна політика. Безсумнівним досягненням М. Хрущова була сильна соціальна політика, яка торкалася практично всіх сторін суспільного життя. Соціальні завоювання хрущовської доби не менш важливі, ніж ліквідація ГУЛАГу. Ці два напрямки в політиці реформ виявилися незворотними, тобто справді історичними за своїм значенням.

Заходи, пов'язані з піднесенням матеріального добробуту трудящих, набули глибини і системності тільки після XX з'їзду КПРС. З'їзд підтвердив легітимність повноважень першого секретаря ЦК КПРС і дав йому додаткові важелі впливу на партійно-урядовий апарат. Цілком зрозуміло, що Хрущов "проштовхував" популярні соціальні заходи, щоб здобути підтримку населення. Це було важливо у боротьбі з політичними суперниками.

У березні 1956 р. радянський уряд скоротив на дві години тривалість робочого дня у передвихідні і передсвяткові дні. Було збільшено тривалість відпусток, пов'язаних з вагітністю і родами (з 77 до 112 календарних днів). У квітні скасовано закон 1940 р., що прив'язував робітників до підприємств, на яких вони працювали. Тепер працюючі мали право змінювати місце роботи, якщо за два тижні попереджали адміністрацію про свій намір. Для селян, однак, зберігалася попереднє становище: не маючи паспортів, вони не могли залишити свій колгосп або радгосп. У травні було встановлено шестигодинний робочий день для підлітків від 16 до 18 років. Скасовувалася плата за навчання у старших класах середніх шкіл та вищих навчальних закладах.

Ці заходи ліквідували найбільш одіозні ознаки сталінської поліцейської держави. Не обтяжуючи бюджет надто великими фінансовими витратами, М. Хрущов одразу здобув прихильність мільйонів громадян.

Практично без перерви радянський уряд почав запроваджувати в життя й більш істотні заходи, які вимагали серйозних змін у пропорціях між фондами споживання і нагромадження, успадкованих від сталінської доби.

У липні 1956 р. було прийнято закон про державні пенсії, за яким значно збільшено розміри нижчих розрядів і обмежено розміри високих пенсій. Пенсійний вік знижувався до 60 років для чоловіків і 55 років для жінок. Середній розмір пенсій збільшився майже в два рази.

"Пенсійна революція" значно обтяжила бюджет, хоч торкнулася тільки робітників і службовців. Державна система соціального забезпечення колгоспників почала діяти тільки з липня 1964 р. і була менш

радикальною. Право на пенсію одержали колгоспники: чоловіки — від 65 років (якщо мали стаж роботи не менше 25 років), і жінки — від 60 років (стаж роботи від 20 років). Мінімальні розміри пенсії для колгоспників встановлювалися зовсім мізерні. І все-таки це був істотний крок вперед порівняно з становищем, що існувало. Стара система підтримки непрацездатних селян здійснювалася за кошти колгоспів і не регламентувалася державою.

З 1956 р. розпочався поступовий (по галузях) перехід з восьмигодинного на семигодинний робочий день. На підземних та інших роботах з шкідливими умовами праці робочий день скорочувався до шести годин. Внаслідок цього робочий тиждень у робітників і службовців України зменшився з 48 годин у 1956 р. до 41 — в 1960 р., а на підземних роботах — з 48 до 36 годин.

Середня тривалість робочого тижня після завершення переходу на семигодинний робочий день у народному господарстві України становила 39,1 години для дорослих працівників, а у промисловості — 39,5 години. З вересня 1959 р. підприємства, установи і організації УРСР почали перехід на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями при восьмигодинному робочому дні.

У вересні 1956 р. уряд видав постанову про підвищення в середньому на третину зарплати низькооплачуваним робітникам і службовцям. Підвищувався неоподатковуваний мінімум зарплати.

Від часів колективізації склалася практика оплати праці колгоспників за "залишковим принципом": основна частина заробленого видавалася після закінчення господарського року. Така практика згубно позначилася на рівні продуктивності праці і на матеріальному рівні життя колгоспників. Нерідко траплялося, що у колгоспів в кінці року не залишалось ресурсів для розподілу за трудовими днями.

Грошове і натуральне авансування колгоспників почало запроваджуватися ще до ХХ з'їзду, але воно було нерегулярним і поширювалося в основному на тих, хто займався вирощуванням технічних культур. У березні 1956 р. була прийнята партійно-урядова постанова про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах. Колгоспам рекомендувалося виділяти на щомісячне авансування не менше чверті їх грошових доходів. Уже в другій половині 1956 р. 61 % українських колгоспів здійснював регулярне авансування. У 1958 р. грошові фонди для авансування мали більше 80 % колгоспів республіки. Понад 500 господарств (4 % від їх загальної кількості) запровадили гарантовану оплату трудових днів. Фонди для гарантованої, тобто незалежної від підсумків господарського року, оплати праці створювалися, якщо це було потрібно, за допомогою держави. Держбанк СРСР дозволив колгоспам відкривати особливий поточний рахунок, гроші з якого могли витратитися винятково на виплату авансів і для розподілу за трудовими днями.

На реальні доходи трудящих істотно впливала практика щорічного випуску державних внутрішніх позик. Останні були розраховані на напівдобровільне-напівпримусове вилучення грошової суми, яка відповідала 3—4-тижневому заробітку. Кожного року відбувалися тиражі виграшів по державних зобов'язаннях — облігаціях. Кошти на виграші і погашення облігацій старих позик сплачувалися за рахунок випуску нових.

Поступово на руках у Заселення нагромадилася така кількість облігацій, що витрати на обслуговування державного боргу почали наближатися до розмірів виручки з реалізації нових позик. Варто було відмовлятися від джерела бюджетних доходів, яке ставало дедалі сумнівішим. В одній з своїх промов М. Хрущов закинув таку ідею і одночасно натякнув, що радянський народ мав би дозволити урядові оголосити 20-річну відстрочку у справі погашення державного боргу. Компартійно-радянський апарат організував "всесоюзний одобрямс", після чого були

прийняті відповідні урядові постанови. В результаті постраждали інтереси людей старшого віку, яких держава змушувала протягом десятків років віддавати істотну частку здебільшого мізерної заробітної плати. Тепер вони мали на руках державні облігації, які на 20 років стали купою безвартісного паперу.

У липні 1957 р. ЦК КПРС і Рада міністрів СРСР прийняли постанову "Про розвиток житлового будівництва в СРСР". У ній ставилося завдання забезпечити кожній сім'ї окрему квартиру. Для будівництва нових житлових масивів передбачалося створення в кожному великому місті високопродуктивних домобудівних комбінатів і розвинутої промисловості будівельних матеріалів. Понад 3 млн. квартир, споруджених у містах і робітничих селищах України за десяток років, істотно пом'якшили житлову проблему. Хоч збудовані в часи Хрущова п'ятиповерхові панельні будинки з невеликою житловою площею пізніше презирливо назвали "хрущобами", вони були для жителів міст кращим варіантом порівняно з бараками або перенаселеними комуналками.

Економічна дискусія першої половини 60-х рр. У жовтні 1961 р. XXII з'їзд КПРС прийняв третю партійну програму. Вона обіцяла радянським людям комунізм через 20 років. Це слово вживалося в тому облудному значенні, яке внаслідок праці кількох поколінь компартійних пропагандистів міцно увійшло у народну свідомість: суспільств? загального благоденства.

Для більшої переконливості текст програми перенасичувався величезною кількістю цифр з показниками зростання виробництва на 1970 і 1980 рр. Це зробило основний компартійний документ дуже вразливим. Задовго до 1970 р. виявилось, що реальні показники виробництва далекі від запланованих, і програму КПРС вилучили з пропагандистського обігу.

Хибність програмних прогнозів була не випадковою. Прогнози спиралися на той господарський механізм, який склався в ході сталінських соціально-економічних перетворень 30-х рр. і розглядався в часи М. Хрущова як історичний здобуток КПРС. Пропозиції відмовитися від директивного планування суперечили офіційній ідеології. У передз'їздівському обговоренні проекту програми в Україні взяли участь 790 тис. чоловік, а до засобів масової інформації надійшло близько 48 тис. письмових зауважень і доповнень. Жодний з опублікованих відгуків не мав пропозицій про реформу виробничих відносин і, зокрема, побудованого на директивному плануванні господарського механізму.

Незабаром, однак, харківський професор О. Ліберман звернувся до М. Хрущова з листом, в якому запропонував відмовитися від доктринальних настанов і спробувати поєднати директивне планування з об'єктивними закономірностями вільного ринку, як це було в добу ленінського непу. Слід віддати належне Хрущову не поділяючи поглядів автора, він дозволив опублікувати лист у головній газеті КПРС. У вересні 1962 р. в "Правде" з'явилася стаття О. Лібермана "План, прибуток і премія". Вона започаткувала гоїдну дискусію, в ході якої відпрацьовувалися положення реформи планування і економічного стимулювання виробництва.

О. Ліберман не мав чіткої моделі економічних перетворень. Його ідея про поєднання ринку з директивним плануванням була неспроможною в самій основі (як і неп, на досвід якого вчений часто посилався). Проте реформування моноліту радянської економіки вимагало поступового підходу, крок за кроком. Під таким кутом зору пропозиції Лібермана були практичними і здобули підтримку багатьох вчених та господарників.

Наприкінці 1964 р. Інститут економіки АН УРСР провів засідання, присвячене питанням економічної реформи. У ньому взяли участь вчені і представники раднаргоспів, виробничих об'єднань та підприємств

України, Москви, Ленінграда, Мінська, Риги, Кишинева. Вчена рада обговорила доповідь О. Лібермана про економічні важелі підвищення ефективності виробництва. На основі її рекомендацій у промисловості були проведені економічні експерименти. Найбільший з них охопив підприємства багатьох галузей промисловості Львівського раднаргоспу. У 1965 р. на 85 підприємствах СРСР була випробувана розроблена вченими АН УРСР система преміювання інженерно-технічних працівників. На 90 підприємствах апробувалися рекомендації щодо вдосконалення системи преміювання робітників. Ряд об'єднань швейної промисловості України перейшли на роботу за прямими зв'язками з магазинами. Вони самі собі складали плани роботи і добивалися найбільш ефективного використання ресурсів й відповідного поліпшення якісних показників. Досвід швейних об'єднань було вирішено перенести на інші галузі легкої промисловості країни, а потім — на пов'язані з ними галузі виробництва засобів виробництва.

Висновки

В середині 50-х рр. компартійно-радянське керівництво СРСР перейшло до нового курсу економічної і соціальної політики. Йшлося передусім про пристосування країни до науково-технічної революції, яка почалася на Заході. Специфіка радянської системи господарства полягала в тому, що досягнення науково-технічного прогресу треба було силою впроваджувати у виробництво. Без імпульсів ззовні командна економіка залишалася позірною мертвою, байдужою до будь-яких нововведень.

Керівники радянської наддержави прагнули посилити ракетно-ядерний потенціал і воєнно-промисловий комплекс взагалі. Одночасно новий курс мав позбавити СРСР рис поліцейської держави і забезпечити його населенню бодай мінімальне підвищення рівня і якості життя.

Здійснена у 1957 р. децентралізація управління промисловістю не поліпшила економічних показників виробництва. Діставши від реформи певні політичні дивіденди, М. Хрущов непомітно згорнув її власними руками. Однак ініційована харківським професором О. Ліберманом економічна дискусія повернула проблему реформування народного господарства у напрямок, пов'язаний не з удосконаленням управління, а з використанням для оптимізації економічних показників товарно-грошових відносин. Явище, яке на Заході дістало назву "ліберманізації радянської економіки", підготувало тло для запровадження в другій половині 60-х рр. нової системи планування і економічного стимулювання.

Новий курс в економічній і соціальній політиці позитивно позначився на Україні і її народі. Кардинальна зміна політичного становища республіки у складі радянської наддержави вплинула й на її економічний розвиток. Доба М. Хрущова ознаменувалася високими темпами капітального будівництва як в галузях, що були традиційними в Україні, так і в нових, покликаних до життя науково-технічною революцією.

На розвиткові сільського господарства республіки сильно позначився суперечливий характер аграрної політики М. Хрущова. Якщо в другій половині 50-х рр. сільське господарство під впливом державних капіталовкладень швидко зростало, то в першій половині 60-х рр. колгоспи пішли під ухил. Посуха 1963 р. започаткувала появу якісно нової риси в економічному становищі країни — імпоротної залежності по зерну.

Справді історичним досягненням цієї доби була результативна соціальна політика тоталітарної держави. Високі мобілізаційні властивості радянської економіки М. Хрущов вперше використав для поліпшення в короткі строки практично всіх сторін суспільного життя.